

DOI: 10.52363/2414-5866-2023-1-38

УДК 351.86:338.2

Манелюк О.І. - аспірант навчально-науково-виробничого центру Національного університету цивільного захисту України.

ORCID: 0009-0004-2653-7444

Maneliuk O.I. - graduate student of theum Training, Research, and Production Center of the National University of Civil Defense of Ukraine.

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА ЯК ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕКИ КРАЇНИ

THE SHADOW ECONOMY IS A THREAT TO THE NATIONAL ECONOMIC SECURITY OF THE COUNTRY

У статті розглядається феномен тіньова економіка, як окремий елемент негативного явища, що загрожує національній економічній безпеці країни. Визначено, що економічна безпека може бути підірвана найширшим спектром загроз, здатних завдати суспільству матеріальних збитків і створюють додатковий тягар для економіки країни або окремих суб'єктів господарювання цієї країни. З'ясовано, що відхід від вимог дотримання інтересів усіх учасників національних економічних відносин для задоволення інтересів кожного призводить до реалізації ризиків, здатних призвести до руйнування національної економіки.

Ключові слова: *тіньова економіка, економічна безпека, національна безпека, ризики, економічна криза, корупційні схеми.*

The article examines the phenomenon of the shadow economy as a separate element of a negative phenomenon that threatens the national economic security of the country. It was determined that economic security can be undermined by the widest range of threats capable of causing material damage to society and creating an additional burden for the country's economy or individual economic entities of this country. It has been found that the departure from the requirements of observing the interests of all participants in national economic relations in order to satisfy the interests of everyone leads to the realization of risks that can lead to the destruction of the national economy.

Keywords: shadow economy, economic security, national security, risks, economic crisis, corruption schemes.

Постановка проблеми Основні елементи національної системи – держава, суспільство, особистість. Саме їх економічні інтереси мають розглядатись як об'єкти національної економічної безпеки. Предметом захисту в рамках забезпечення національної економічної безпеки для учасників національної економіки є: цілісність; суверенітет; незалежність (самостійність), потенціал розвитку. Усі ці показники відповідають державним економічним інтересам. З філософії відомо, що інтерес – це реальна причина соціальних дій, що лежить в основі мотивів, ідей. Як соціальний, політичний, економічний феномен тіньової економіки можна розглядати у різних іпостасях та у різних проявах. Очевидно, що її наявність є родовою властивістю будь-якої економіки, а протидія розвитку тіньової економіки – одна з функцій державного правоохоронного апарату та громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Аналіз появи та трансформації тіньової економіки в правових засадах та проблеми їх регулювання безпосередньо розглядаються із проблемою внесення змін в законодавчі акти та ступеню впливу держави на регулювання економіки з метою недопущення розвитку тіньової економіки. Також аналізується державна політика протидії тіньовій економіці що характеризується вираженою спрямованістю на досягнення різних за характером цілей і завдань, що стоять перед державою в певний момент часу. Більшість досліджень у цій галузі базуються на роботах відомих учених[2; 3].

Метою статті є аналіз феномену появи тіньової економіки як загрози національній економічній безпеці держави.

Виклад основного матеріалу Національна економічна безпека базується на єдності інтересів економічних агентів, однак така єдність не є внутрішньо властивою властивістю членів системи, а є результатом їх усвідомлення необхідності дотримання деяких правил, які оптимально забезпечують дотримання індивідуальних інтересів кожного за умови дотримання інтересів усіх.

Інституційні умови забезпечують такі принципи функціонування економічної системи, у яких кожен член цієї системи погоджується відмовитися від забезпечення своїх економічних цілей на користь забезпечення економічних цілей інших учасників економічної системи. Дотримання таких інституційних правил є початком створення суверенної економіки, в рамках якої регулюється взаєморозвиваюча економічна взаємодія.

Завдяки таким умовам ведення економічної діяльності національна економічна система не перебуває у стані анархії, тобто крайньої нестабільності. Факторами такої нестабільності є обставини, що сприяють порушенню інституційних умов, що забезпечують взаємозумовлену економічну діяльність. При цьому недотримання цих умов може мати як об'єктивні джерела, так і суб'єктивні джерела, які можуть розташовуватися як усередині країни, так і поза нею.

Ці чинники є чинниками загроз національній безпеці взагалі та економічної безпеки зокрема. При цьому під самою "безпекою" розуміється стан, ситуація спокою, що з'являється в результаті відсутності реальної небезпеки, а також наявність матеріальної організаційної структури, що сприяє створенню та підтримці цієї ситуації. [4]

Надалі визначення економічної безпеки трансформувалося на поняття такого становища економічного суб'єкта, у якому його інтереси не піддаються впливу небажаних чинників. Небажаний вплив цих факторів проявляється в тому, що вони призводять до обмеження чи неможливості задоволення економічних потреб, необхідних окремим елементам суспільства, що означає обмеження спільного економічного розвитку. При цьому в коло економічних інтересів входить все, що передбачає економічний обмін між суб'єктами, що виробляють кошти їх задоволення (товари, послуги) і суб'єктами, що набувають їх з метою забезпечення своїх економічних та інших потреб, як природно-фізіологічні, соціально-економічні, ідейно-духовні, інформаційні.

Економічні потреби займають серед різноманітних видів потреб особливе місце. Вони є в певному сенсі базою для реалізації інших потреб, у зв'язку з чим їх захист або економічна безпека є найважливішим аспектом забезпечення національної безпеки, тобто безпеки всього суспільства країни.

Економічна безпека може бути підірвана найширшим спектром загроз, здатних завдати суспільству матеріальних збитків і створюють додатковий тягар для економіки країни або окремих суб'єктів господарювання цієї країни.

При цьому сфера забезпечення економічної безпеки взаємопов'язана з іншими елементами національної безпеки: вона забезпечує їх сама і своєю чергою ними забезпечується. Це екологічна, соціальна, продовольча, військова безпека. Усі аспекти національної безпеки взаємопов'язані та доповнюють один одного. Військова безпека неспроможна забезпечуватися за умов слабкої економіки, а соціальні конфлікти підривають як економічну так і військову безпеку. Проте, базисом задля забезпечення інших видів безпеки є сильна економіка, здатна забезпечити економічні, матеріальні інтереси всіх членів суспільства.

Оскільки базисом національної безпеки є «економічна безпека», визначити її можна через здатність забезпечити всі інші види безпеки. Іншими словами, економічна безпека - це такий стан економіки, при якому навіть за умов несприятливих змін внутрішніх та зовнішніх обставин забезпечується гарантія захисту національних інтересів, тобто стійкість соціально-економічного розвитку та надійний оборонний потенціал, що дозволяють проводити на міжнародній арені власну національну політику. [3]

Національна економічна безпека щодо внутрішніх загроз означає наявність таких природних, техніко-технологічних, інфраструктурних та інших факторів макро- та мікроекономічного розвитку, які створюють для національної економіки захищеність від різноманітних негативних дестабілізуючих впливів. Внутрішні загрози проявляються у сфері національної економіки у наступному наборі ризикових факторів:

- відсталість технологічної бази у провідних галузях виробництва, а також їх висока енерго- та ресурсомісткість;
- висока інфляція;
- низька якість роботи об'єктів інфраструктури;
- зниження науково-технічного потенціалу, втрата престижності інтелектуальної праці, «відплив мізків»;
- втрата вітчизняними виробниками ринку споживчих товарів, проникнення цей ринок зарубіжних фірм;
- низька інвестиційна активність економіки;
- зростання рівня поточних витрат на шкоду капітальним;
- небезпека соціальних конфліктів у зв'язку із зниженням доступу до освіти, зростанням безробіття, недосконалим механізмом оплати праці.

Ці об'єктивні фактори, що містять загрозу втрати безпеки національної економіки (у разі відсутності заходів щодо запобігання їх впливу), призводять до зниження можливості її суб'єктів задовольняти свої потреби та породжують їх активність у пошуку особливих способів ведення бізнесу. Мета цього пошуку - знайти можливість максимізувати можливість задоволення своїх потреб без дотримання норм законодавства щодо повноти сплати податків, подання державним органам встановленої звітності. [5]

Відхід від вимог дотримання інтересів усіх учасників національних економічних відносин для задоволення інтересів кожного призводить до реалізації ризиків, здатних призвести до руйнування національної економіки.

Ознаками виникнення ризиків, у яких реалізується загроза національній економічній безпеці, є:

- проникнення приватного лобізму та регіонального сепаратизму у процес прийняття управлінських рішень;
- низька договірна дисципліна учасників ринку;
- низька правова дисципліна учасників ринку, у тому числі через недосконалість законодавчої бази;
- криміналізація та корумпованість у галузі управління економікою.

У свою чергу, ці ризики є факторами для виникнення в національній економічній системі таких економічних процесів, які відносять до «тіньових», оскільки їх учасники будують свою діяльність в умовах відмови від дотримання законодавства та загальноприйнятих норм, знецінюють їх та позбавляють статусу незаперечності. Відмова учасників економічних відносин від дотримання прийнятих і закріплених норм означає, що прийняті ними рішення не враховують інтереси інших учасників економічних процесів, мають на увазі задоволення власних потреб. [1]

Дестабілізація, пов'язана з порушенням прийнятих та інституційно закріплених норм ведення економічної діяльності, проявляється зокрема у переході частини бізнесу до такої сфери та набуття ним таких властивостей, які не узгоджуються з прийнятими актуальними нормами ділових та суспільних відносин. При цьому ступінь такої неузгодженості не може бути оцінений існуючими методами контролю, оскільки самі методи такого контролю передбачають його можливість у зв'язку з відкритим характером економічної діяльності, що забезпечує стабільність національної економічної системи та міцність комунікацій її учасників.

Відхід частини економічних відносин «в тінь», у тому числі відволікання частини платоспроможного попиту на придбання заборонених товарів та послуг, неможливість збору податків у неконтрольованому економічному секторі, незахищеність в оплаті праці працівників тіньового сектора, у свою чергу, ще сильніше знижує ефективність національної економіки. Таким чином, явище «тіневізації» економіки носить негативний рекурсивний характер, будучи породжене слабкістю національної економічної системи та збільшуючи цю слабкість у міру зростання тіньового сектора. [3]

Роз'їдаючи ділові комунікації та знижуючи якість зв'язків між усіма учасниками економічної системи, тіньова економіка формує «тіньову культуру» цих комунікацій. Ця культура має агресивний та експансивний характер, породжує ризики втрати національної культурної ідентичності, оскільки негативні прояви ділових відносин не мають такої. У зв'язку з цим, розростаючись до рівня міжнародних злочинних синдикатів, міжнародна інтеграція

кримінальної частини економіки зростає навіть швидше, ніж загальний процес глобалізації.

Спираючись на визначення, можна зробити наступний висновок:

- розвиток тіньового сектора економіки є загрозою національній економічній безпеці;

- об'єктивним проявом існування загрози є можливість підриву основ національного економічного розвитку, тобто існування економіки за умов ризиків, що породжуються розвитком тіньового сектора;

- протидія розширенню впливу та підвищенню ймовірних наслідків цих ризиків є метою протидії тіньовій економіці як загрози національній економічній безпеці;

- така протидія має забезпечити зниження рівня ризику розвитку для кожного учасника економічних відносин, тобто мати системний характер, інакше - втілюватися у створення системи управління ризиками розвитку тіньової економіки.

Для виявлення об'єктів управління такою системою слід визначити, які прояви тіньової економіки породжують загрози для національної економічної безпеки, в яких ризиках вона проявляється, яких втрат вони здатні призвести та які механізми мають суб'єкти, зацікавлені в організації протидії цим ризикам.

Однак одним із найбільш значних ризиків, що породжуються появою тіньового сектора в національній економіці, є ризик втрати цілісності не тільки економічного, а й національного суспільного устрою. Цей ризик несе можливість як втрати цілісності її території, але, насамперед, цілісності соціального та економічного простору країни. Цілісність держави розглядається як з погляду цілісності взаємодії її адміністративних одиниць (територій), так і з погляду цілісності взаємодії її економічних одиниць (галузей, підприємств). Це – цілісність країни як системи у «горизонтальному вимірі». При цьому необхідна також цілісність країни «у вертикальному вимірі» – як зв'язок між макро-, мезо- та мікрорівнями економіки. [1]

Така цілісність може забезпечуватись шляхом створення відповідних інститутів, серед яких особливу роль відіграють інститути довіри між агентами у горизонтальному та вертикальному вимірі. Ця довіра сторін проявляється щодо держави та громадян:

- готовність громадян надати підтримку державі («інститут патріотизму»);

- готовність влади як сильнішого партнера забезпечити потреби громадян, надати їм підтримку («інститут патерналізму»).

Як інститути, які забезпечують взаємну довіру, патерналізм і патріотизм є взаємозумовленими. Наприклад, невиконання державою функції захисту контрактів викликає у приватних інвесторів недовіру та несхильність до довгострокової економічної діяльності. Така ситуація негативно впливає на економіку країни, знижуючи її потенціал. Відсутність довіри громадян до держави має й вартісну оцінку, що виражається у багатьох мільярдах доларів, що зберігаються громадянами поза фінансово-інвестиційною системою країни. Отже, дотримання взаємозумовлених інституційних умов не відбувається і ця умова породжує ризики для всіх учасників економічної системи, які здатні підірвати національну економічну безпеку.

Що стосується ризику руйнування єдності країни, то розвиток тіньової економіки, її звичність для населення виражається в зростанні лояльності громадян до її проявів. Кожен окремих громадянин розглядає тіньові відносини як цілком допустиму можливість ведення бізнесу, а лояльність до тіньових практик – як спосіб забезпечення його інтересів. У цій ситуації вже державна соціально-економічна політика розглядається як загроза. Звісно ж, виведення бізнесу «в тінь» захищає громадянина від усіх недосконалостей та жорсткості законодавства, від законодавчих бар'єрів, які виявляються у складності дозвільних процедур.

Таким чином, тіньова форма ведення бізнесу сприймається суб'єктами господарювання як нормальна, що поширюється і на такий породжуваний нею фактор, як корупція. Критичність цього процесу полягає в наступному: будучи породженням тіньової економіки, корупція є каналом її подальшого поширення у національній економічній системі.[4] Відхід функціонування економічних агентів «в тінь» породжує їх залежність від сумлінності контролю державних органів, що створює ґрунт для спроб залучити представників цих органів у процес свого тіньового функціонування, використовуючи його «невидимий» характер та неконтрольовану винагороду за участь.

Виникнення ризиків «тінізації» економіки зумовлено наступними чинниками.

1. Для суттєвого розвитку тіньової економіки необхідна така ж суттєва корумпованість системи державної влади.
2. Існування тіньової економіки обумовлюється наявністю корупційних відносин у всіх сферах політики та економіки, оскільки від них залежить її добробут.
3. Наявність корупції передбачає зацікавленість корумпованих суб'єктів у тому, щоб процеси тіньової економіки залишалися «в тіні», забезпечуючи їм необґрунтоване збагачення.

4. Зацікавленість корумпованих суб'єктів у необґрунтованому збагаченні приводить у рух процес посилення необґрунтованого контролю та загрози несправедливих санкцій, що створює основу для формування нових сфер та видів тіньової економіки з метою уникнення необґрунтованих ревізійних заходів.

5. Тіньова економіка є фінансовою основою корупції, а корупція є фінансовою основою тіньової економіки.

Корупція, що породжується тіньовою економікою, зрештою призводить до масового розвитку організованої злочинності, яка не тільки розширює можливість «відмивання» тіньових доходів, а й сама рветься до політичної влади.

Зазначені фактори підривають довіру громадян до держави, знижують легітимність державних інституцій, перешкоджають зацікавленню громадян прогресивними перетвореннями, знижують престиж країни у світовому співтоваристві.

Висновки. За сукупністю цих ознак можна говорити, що тіньова економіка створює ризик дестабілізації національного розвитку, тобто ризик для руйнації національної безпеки країни.

Ця дестабілізація проявляється у таких факторах. По-перше, у деформації інституційної структури, що призводить до парадоксальної реакції суб'єктів економіки на всі макрозміни, що унеможлиблює прогнозування розвитку економічної ситуації. По-друге, суб'єкти макрорівня економіки також спотворено реагують на сигнали соціальних та економічних суб'єктів мікрорівня. Зокрема, зневажаються права найманих працівників, особливо бюджетної сфери, щодо організації та умов оплати праці. По-третє, тіньова економіка підриває вільну конкуренцію, знижуючи стимули до підвищення якості вироблених товарів та послуг:

1. Загрози для національної безпеки - це обставини зовнішнього та внутрішнього середовища, здатні породити негативні фактори, сукупний вплив яких уможлиблює реалізацію негативних подій, що виражаються у відхиленні системи від мети стабільного та прогресивного розвитку.

2. Основна загроза національній безпеці полягає в тому, що сукупність негативних факторів призведе до втрати її цілісності, що, безумовно, знизить потенціал прогресивного розвитку і може створити загрозу національному суверенітету.

3. Безпосередній ризик для забезпечення економічних інтересів створюють економічні чинники загроз, що порушують нормальний перебіг суспільного відтворення у разі, якщо їм не протиставлено особливих заходів чи сили, спрямованих на нівелювання можливого дестабілізуючого впливу на

розвиток економіки. Джерелом таких факторів ризику економічної безпеки є тіньова економіка.

4. Одним із найбільш значних ризиків, що породжуються появою тіньового сектора в національній економіці, є ризик втрати цілісності не тільки економічного, а й національного суспільного устрою.

5. Основні загрози стосуються як цілісності її території, але, насамперед, цілісності соціального та економічного простору країни. У цьому разі цілісність держави розглядається як з погляду цілісності взаємодії її адміністративних одиниць (територій), і з погляду цілісності взаємодії її економічних одиниць (галузей, підприємств). Це – цілісність країни як системи у «горизонтальному вимірі». При цьому необхідна також цілісність країни «у вертикальному вимірі» – як зв'язок між макро-, мезо- та мікрорівнями економіки.

Список використаних джерел:

1. Економічна безпека: навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. Київ: Знання, 2009. 647 с.
2. Мазур І. Корупція як інститут тіньової економіки. Економіка України. 2005. № 8. С. 68–75.
3. Варналій З. С. Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні / З. С. Варналій // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ [Текст]. — 2009. — № 1. — С. 1—18.
4. Заверуха М. М. До визначення суті тіньових економічних процесів / М. М. Заверуха // Ефективність державного управління. - 2016. - Вип. 1-2(2). - С. 72-83.
5. Іванов Ю.Б. Тіньова економіка в контексті кризи державного управління// Проблеми економіки. №4, 2010. С.21-24.

References:

1. Ekonomichna bezpeka: navch. posib. / za red. Z. S. Varnaliia. Kyiv: Znannia, 2009. 647 s.
2. Mazur I. Koruptsiia yak instytut tinovoi ekonomiky. Ekonomika Ukrainy. 2005. № 8. С. 68–75.
3. Varnalii Z. S. Aktualni problemy zabezpechennia natsionalnoi ekonomichnoi bezpeky v Ukraini / Z. S. Varnalii // Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav [Tekst]. — 2009. — No 1. — S. 1—18.
4. Zaverukha M. M. Do vyznachennia suti tinovykh ekonomichnykh protsesiv / M. M. Zaverukha // Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia. - 2016. - Vyp. 1-2(2). - S. 72-83.
5. Ivanov Yu.B. Tinova ekonomika v konteksti kryzy derzhavnoho upravlinnia// Problemy ekonomiky. №4, 2010. S.21-24.